

УДК 316.74 : 378

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ: ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ З ПОЗИЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ

І. С. Нечітайло

*Харківський гуманітарний університет “Народна українська академія”,
вул. Лермонтовська, 27, м. Харків, Україна, 61000,
neshit@ukr.net*

Статтю присвячено проблемі організації освітнього простору сучасного вищого навчального закладу. Зроблено спробу сформулювати цілісне бачення цього простору через призму соціологічних уявлень щодо того, яким він має бути, щоб результати освітнього процесу не розходилися з очікуваннями і потребами індивіда та суспільства. При цьому соціологічне бачення освітнього простору вищого навчального закладу розкривається через висвітлення процесів соціалізації та ідентифікації, що у ньому відбуваються. Автор вважає, що необхідне ускладнення та розширення освітнього простору може бути здійсненим за допомогою реалізації спеціальних освітніх програм, які є “центром тяжіння”, ядром освітнього простору вищого навчального закладу.

Ключові слова: освітній простір, соціальний простір, соціальна взаємодія.

У цій статті ми хотіли б торкнутися проблеми організації освітнього простору вищого навчального закладу. Багато хто з сучасних вчених та провідних фахівців у галузі освіти констатують той факт, що основним напрацюванням вітчизняної освітньої політики, спрямованої на модернізацію вищої школи, є намагання зосередитися на вирішенні тактичних завдань, пов’язаних з перетворенням форми освіти згідно з принципами Болонської угоди. Проте ефективність модернізації багато в чому залежить від системних принципів організації освіти. При цьому, організація освіти є цілеспрямованим вибудовуванням, упорядкуванням процесу управління освітою у часовому та просторовому вимірах у відповідь на потреби людини і суспільства. Що ж до принципів організації, то їх можна охарактеризувати як сукупність загальних правил та положень, що забезпечують таке впорядкування та загальну доцільність організаційної діяльності. На наш погляд, організація освітнього процесу повинна починатися з організації освітнього простору кожного навчального закладу. Важливо, щоб цей процес спирався саме на соціологічні уявлення про простір.

Загалом тема організації, проектування та конструювання освітнього простору на сьогоднішній день є досить актуальною, такою, що активно обговорюється в наукових колах вітчизняних і зарубіжних учених та безпосередньо пов’язана з проблемою управління освітою. Освітній простір, так би мовити, у макромасштабі – у контексті Болонського процесу та глобалізації освіти, розглянуто в роботах М. О. Добриніна, Н. В. Касярум, О. В. Рябоконт, В. А. Сапогова, В. С. Сенашенко, В. В. Чепак. У контексті проблематики академічної мобільності та якості освіти по-

няття освітнього простору використовують Л. В. Косогорова, К. Ф. Красікова та іншими. Серед наукових праць педагогічного характеру, автори яких звертаються до висвітлення різноманітних сторін освітнього простору навчального закладу, слід згадати труди С. С. Анікіна, Т. О. Годіної, Ю. В. Драгнева, І. Г. Захарової, І. Г. Пчелінцевої, В. О. Новікової, Є. М. Смірної-Трибульської, А. Д. Цимбалару та ін. Але підкреслимо, що всі перелічені автори особливу увагу зосереджують на інформаційному просторі навчального закладу. Серед праць, що носять психологічний характер, у яких ідеться про суб'єктивний освітній простір, простір особистості, виділимо досить цікаві роботи Г. В. Бутенка, Е. Ф. Зеєра, І. Г. Шендрік. У філософських працях поняття освітнього простору найчастіше отожднюється з поняттям соціокультурного середовища, як у статтях І. А. Кадієвської, О. В. Марченко, Н. В. Родіонова та ін.

Зазначимо, що серед досить довгого переліку вчених, які розробляють проблематику освітнього простору, соціологів дуже мало. Здебільшого це представники педагогічної науки. Соціологічний погляд на проблему досить цікаво та оригінально, на наш погляд, представлений у роботах О. А. Попова, Ю. С. Мануйлова та О. В. Дмитрової. Що ж стосується власне українських робіт, то їх кількість досить обмежена. Загалом українські вчені вживають поняття “освітній простір” у контексті висвітлення питань глобальної єдності освіти та використовують його разом з такими поняттями, як “Болонський процес”, “глобалізація”, “євроінтеграція” та подібними. Якщо у деяких працях і йдеться про організацію освітнього процесу в окремому навчальному закладі, то зазвичай розмова зводиться до поняття освітнього середовища чи інформаційного простору навчального закладу.

Отже, зроблений аналіз останніх праць, присвячених проблемі проектування освітнього простору, дав змогу виявити деякі “білі плями”, які потребують заповнення науковим знанням. І найперше, необхідно уточнити саме поняття освітнього простору. Воно не може бути зведеним ані до освітнього середовища, ані до власне інформаційного, власне культурного чи будь-якого іншого простору. Поняття “освітній простір” є набагато ширшим та складнішим і потребує уваги саме з боку представників соціологічної науки. І це дуже прикро, що соціологічних досліджень на цю тему вкрай мало. Адже саме соціологи, як ніхто інший, з огляду на специфіку соціологічної науки, можуть розробити та запропонувати системну, комплексну, оптимальну та насправді дієву модель організації освітнього простору навчального закладу.

Метою статті є сформувати цілісне бачення освітнього простору сучасного вищого навчального закладу; викладення власне соціологічних уявлень щодо того, яким має бути цей простір, щоб результати освітнього процесу не розходилися з очікуваннями і потребами індивіда та суспільства.

Треба сказати, що термін “освітній простір” досить популярний на сьогоднішній день. Його можна зустріти мало не в кожній науковій праці на тему освіти. До вживання цього терміна найчастіше вдаються при складанні стратегічних планів і програм розвитку, модернізації, реформування освіти. Існує величезна кількість різних інтерпретацій поняття “освітній простір”, що пов'язане з його міждисциплінарним характером. Однак така багатозначність швидше ускладнює його розуміння, ніж сприяє уточненню. На підтвердження сказаного процитуємо слова одного з учасників минулорічної Інтернет-

конференції, що була присвячена розгляду теоретико-методологічних питань освіти, Ю. С. Мануйлова, який говорить про те, що на сьогодні словосполучення “освітній простір” є збірним, маркувальним і ні до чого не зобов’язувальним виразом. Воно не має строго окресленого обсягу значень і асоціюється з чимось на зразок ємного контейнера, куди можна помістити все, що завгодно: освітні послуги, комплекси, освітні та виховні системи, установи, інститути, освітні практики та багато іншого” [9].

Якщо ж локалізувати це поняття в проблемному полі вищої освіти, то ситуація аж ніяк не проясниться. Тут також знання щодо освітнього простору дуже розмиті і носять скоріше ймовірнісний характер. На наш погляд, розгляд освітнього простору ВНЗ з позиції соціології може сприяти виробленню ефективних підходів до його проектування, організації освітнього процесу відповідно до вимог і умов сучасного соціуму. Адже, на думку авторитетних учених, саме в рамках соціологічного знання можлива інтеграція важливих наукових ідей та поглядів [10]. Соціологія створює особливий контекст діалогу, дискурсу різних наукових дисциплін щодо конкретних проблем, що стосуються окремих індивідів, малих та великих соціальних груп і суспільства загалом. Соціологія може стати платформою міждисциплінарної взаємодії задля вирішення цих проблем. Отже, виходить, що саме в галузі соціологічного знання можливе зведення існуючих, нерідко не співпадаючих та навіть протилежних, точок зору щодо визначення освітнього простору, так би мовити, до “спільного знаменника”. Необхідність такого синтезу продиктована завданням постійного вдосконалення освітнього простору з метою забезпечення ефективності освітнього процесу у ВНЗ.

Для того щоб розкрити соціологічне бачення освітнього простору, треба з’ясувати, яким змістом соціологи наповнюють поняття простору. Підкреслимо, що і стосовно цього питання так само немає визначеності й однозначності. Ф. Теніс, Г. Зіммель, Т. Парсонс, П. Бурдьє та багато інших відомих представників соціологічної думки пропонують різні дефініції: одні говорять про надіндивідуальний соціальний простір, інші, навпаки, описують його як “сукупність субстанцій” (індивідів, груп), деякі акцентують увагу на структурі соціального простору, його ієрархічності. Однак загальним для всіх соціологів є уявлення про соціальний простір як такий, що ґрунтується на соціальній взаємодії. З огляду на такі уявлення, освітній простір будь-якого навчального закладу може бути визначеним як соціальний простір, тобто простір соціальної взаємодії суб’єктів освітнього процесу, включених у складну систему соціальних відносин (та сил у формулюванні П. Бурдьє). Він виступає “формою емпіричного буття системи освіти, соціокультурною конкретикою місця присвоєння особистістю життєво необхідного і професійно значущого соціального досвіду, що задається освітнім оточенням у діалектиці можливості і реальності” [6, с. 3].

Ми вважаємо, що соціологічне бачення освітнього простору вищого навчального закладу розкривається через висвітлення процесів соціалізації та ідентифікації в цьому просторі. Як відомо, процес соціалізації являє собою підготовку людини до включеності в багатогранне життя суспільства. У ході цього процесу відбувається становлення особистості, засвоєння соціально значущих норм, цінностей і т. д. Соціально-професійне становлення особистості у вищій школі забезпечується процесами соціалізації в рамках експертної та академічної культури. Соціалізація в рамках

експертної культури – засвоєння правил, норм, цінностей, зразків поведінки, що стосуються сфери майбутньої соціально-професійної діяльності. Соціалізація в рамках академічної культури – це, перш за все, засвоєння певних норм, зразків поведінки, а також розвиток індивідуальних стратегій, що дозволяють досягти успіху в тих чи інших практичних ситуаціях [7, с. 94–96].

Якщо розглядати ці процеси в контексті проблематики освітнього простору, то можна сказати, що вони протікають на перетині великої кількості полів (беручи до уваги визначення соціального простору за П. Бурдьє) [2]. Кожне з цих полів характеризується відносною “щільністю” внутрішніх соціальних взаємодій, що створює особливу атмосферу, яка має “силовий”, “притягувальний” характер стосовно індивідів, котрі перебувають у цих полях. Поля взаємно переплітаються, і таке переплетення є достатньо тісним. В освітньому просторі вищого навчального закладу в якості таких полів можуть розглядатися, з одного боку, різні навчальні дисципліни і спеціальності, за якими навчаються студенти. З іншого боку – різні сфери діяльності: навчальна, наукова, культурно-масова, управлінська тощо. Крім того, можна окремо говорити про інформаційне, культурне, навчальне, виховне поле. Така диференціація знаходить відображення у наукових працях, які присвячені висвітленню лише одного окремого аспекту проблеми організації освітнього простору. При цьому найчастіше використовуються такі формулювання, як “культурно-освітній простір”, “інформаційний простір” та под. Тут ідеться про окреме поле освітнього простору. Утім, для ефективного проектування освітнього простору, на наш погляд, обов’язковим є формування цілісного його бачення.

Узагальнюючи сказане, зазначимо, що в освітньому процесі відбувається засвоєння норм і цінностей того поля, під вплив якого потрапляє індивід. Таким чином і відбувається процес соціалізації в цих полях, що складають структуру освітнього простору навчального закладу. Однак, соціалізація є двоединим процесом, зміст якого визначається, з одного боку, освоєнням усієї сукупності соціальних відносин і формуванням соціально значущих якостей, а з іншого – ставленням до всього цього самого індивіда, актуалізацією його “Я”, розкриттям індивідуальних здібностей і потенціалу особистості. Соціалізацію необхідно розглядати не тільки як процес формування, а й як процес прийняття соціальних ролей, норм і цінностей. Інститут освіти розглядається як найважливіший суб’єкт відтворення рольових відносин у суспільстві. Вважається, що одним з механізмів прийняття цих ролей є ідентифікація як спосіб інтеріоризації індивідами об’єктивної реальності.

Поняття “ідентифікація” та “ідентичність” співвідносяться, відповідно, як “процес” і “результат” цього процесу (або серії таких процесів, тому в одного індивіда формується кілька ідентичностей). Найчастіше ідентичність розуміється як переживання та усвідомлення індивідом своєї приналежності до тих чи інших соціальних груп і спільнот. Ідентифікація з певними соціальними спільнотами перетворює людину з біологічної істоти в соціального індивіда, дозволяє їй оцінювати свої соціальні зв’язки і відносини в термінах “Ми” і “Вони”. На сьогодні поняття ідентичності все ще залишається спірним, піддається критиці і потребує теоретичного та емпіричного переосмислення. Класична дихотомія “Ми” і “Вони”, як і раніше, зберігається під час опису процесу соціальної ідентифікації, однак можна виділити два основні моменти, які характерні саме для сучасного розуміння ідентичності:

1. Ідентичність стає об'єктом вибору. Люди починають розуміти себе і свою ідентичність як об'єкт психологічної трансформації та соціального конструювання [4, с. 27]. Вони самі конструюють свою ідентичність, причому не одну, а кілька, розробляють політики ідентичностей.

2. Поряд з орієнтацією людини на інших людей і групи, в якості підстави для соціальної (само-) ідентифікації, соціальної інтеграції та диференціації, в нинішній час виступає орієнтація на об'єкти. Об'єкти заміщають людей як партнерів по взаємодії і все більшою мірою опосередковують людські відносини, роблячи останні залежними від них. Зважаючи на цей підхід, об'єктно-центроване середовище визначає індивідуальну ідентичність так само, як раніше це робили спільноти чи групи, і обумовлює існування особливих форм соціальності, відмінних від тих, які зазвичай вивчали соціологи [7].

Сказане можна розглянути на прикладі процесів, що відбуваються в системі вищої освіти. Соціальна (само-) свідомість формується протягом усього життя людини. У вузі цей процес, звичайно, тісно пов'язаний із професійним становленням особистості. За роки навчання у студентів поступово складаються усвідомлені уявлення про свою приналежність до соціальної, етнічної, професійної та іншої соціальної групи. Відбувається формування специфічної соціальної ідентичності, пов'язаної як з вищою освітою загалом, так і з певною соціальною групою чи сферою професійної діяльності. Формування соціальної ідентичності у вузі здійснюється через трансляцію уявлень про цінність ресурсів, що пропонуються певною навчальною дисципліною (як експертною культурою) і через формування певних соціально-професійних, матеріальних, моральних очікувань, уявлень про індивідуальну та соціальну значущість, престижність майбутньої професії, а також загалом про життя після закінчення вузу [7]. Кожна навчальна дисципліна має свої особливі об'єкти, на яких весь час акцентується увага студентів у процесі її вивчення та засвоєння. У якості таких об'єктів можуть виступати основні поняття дисципліни. Через понятійний апарат і окремі поняття як ядра специфічних епістем¹ освітній простір вищого навчального закладу може пропонувати “зразки світу” та “образи”, різні ідентифікаційні моделі [5]. Процес соціально-професійної ідентифікації в цьому просторі передбачає співвіднесення індивідами самих себе не тільки з представниками тієї чи іншої соціальної, професійної групи, а й з тими об'єктами (поняттями, символами, атрибутами, прізвищами видатних людей і т. п.), які мають стосунок до цієї групи. Кожна навчальна (чи наукова) дисципліна має власний понятійний апарат, власну символіку, “своїх героїв” в особі видатних поетів, полководців, винахідників, першопрохідців, філософів та ін. Усе перераховане не є конкретною соціальною групою, скоріше це і є об'єкти. Вважається, що з цими об'єктами студент може себе ідентифікувати так само успішно, як і з представниками тих чи інших соціальних груп.

Сучасні соціальні реалії характеризуються багатогранністю і нестабільністю, ви-

¹ Епістема – дискурс-формування, що визначає спосіб, яким світ представляється або “бачиться” (за М. Фуко). Це поняття відображає константний характер деякого специфічного “мовного мислення”, дискурсивність, яка (що найважливіше!) неусвідомлюваним для людини чином суттєво зумовлює норми її діяльності, сам факт специфічного розуміння феноменів навколишнього світу, “оптику” його зору і сприйняття реальності.

магають постійного вдосконалення механізмів, що забезпечують включення індивіда у суспільство. Для того, щоб освітній простір вищого навчального закладу функціонував ефективно, необхідно, щоб у ньому була розгорнута максимально широка палітра соціальних відносин, які створюють умови соціалізації. І ці відносини не повинні бути пов'язані лише з переданням / отриманням і засвоєнням професійних знань, умінь та виробленням навичок. Повноцінність процесу соціалізації у вузі може досягатися за рахунок структурування освітнього простору таким чином, щоб забезпечити занурення студентів у сукупність суспільних взаємодій різного рівня складності, збагатити сферу освоєваних соціальних ролей. Робота з організації освітнього простору повинна бути пов'язаною із організацією об'єктів ідентифікації таким чином, щоб задавати спрямованість ідентифікаційним та соціалізаційним процесам у "потрібне" русло. Тобто щоб в освітньому просторі навчального закладу формувалися / конструювалися, так би мовити, "потрібні" і "корисні" індивіду й суспільству ідентичності: ідентичність громадянина України (українця), ідентичність професіонала, інтелігента, порядного сім'янина, гуманіста та багато інших.

Отже, ще раз хочемо наголосити на тому, що у проектуванні та організації освітнього простору ВНЗ треба обов'язково прагнути до того, щоб цей простір був не тільки "інформаційним", "культурним" чи будь-яким іншим, а, насамперед, простором соціальним – тобто простором соціальних відносин. Для цього потрібне його ускладнення і розширення, що, на нашу думку, може здійснюватися шляхом реалізації спеціальних освітніх програм. І така думка не є випадковою. Адже саме освітня програма є "центром тяжіння", ядром освітнього простору [11]. Без освітніх програм освітні простори спроектувати, побудувати, організувати просто неможливо. Освітня програма – це така собі "знаннева" зона, яка дає можливість комплексно засвоїти повну картину світу і ті стосунки, які об'єднують, пов'язують окремих індивідів у цілісну систему під назвою суспільство. При цьому, на наш погляд, під освітньою програмою не треба розуміти тільки відповідний, офіційно визнаний документ. Для того щоб освітня програма сприяла процесу соціалізації та формувала "позитивні" (з соціологічної точки зору) ідентичності, не достатньо лише прописати в документах, які знання, в якому обсязі та в якій послідовності мають засвоїти ті, хто навчається. Поряд із офіційною навчальною програмою, що викладається "явно", існує так звана прихована навчальна програма. Це сукупності культурних смислів і моделей, які спонтанно транслюються освітнім середовищем, системою взаємозв'язків і стосунків, зразками колективної дії, які складаються в процесі освітньої комунікації на ґрунті реально реалізованих у цьому середовищі цінностей та норм. Прихована навчальна програма інкорпорована в практики акторів освітнього простору (учасників освітнього процесу). Одна з відмінностей явної (офіційної) навчальної програми від прихованої полягає в тому, що перша складається з цілком конкретних тем, зміст яких є очевидним широкому колу людей. Чого не можна сказати про приховану навчальну програму, структуру якої можна уявити хіба що у вигляді специфічних епістем. Але це судження є досить спірним, як і будь-яка інша інформація про феномен прихованої навчальної програми, який у сучасній вітчизняній соціологічній науці є зовсім не дослідженим. Утім, на думку відомих та авторитетних представників зарубіжної соціологічної думки, саме

прихована навчальна програма виконує деякі соціально важливі функції, наприклад, функцію соціального контролю [1; 3; 8]. Причому, ця думка ґрунтується на результатах чисельних емпіричних досліджень і дає підстави вважати, що розроблення чи / та коригування прихованої навчальної програми відкриває можливості ефективного управління процесом соціально-професійного становлення особистості в стінах вищого навчального закладу, її формування відповідно до вимог та викликів сучасного соціуму. Дослідження прихованої навчальної програми з позиції соціології, визначення її функцій, на наш погляд, може принести велику користь у здійсненні модернізації всієї системи вітчизняної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бернстайн Б.* Класс, коды и контроль: структура педагогического дискурса / Б. Бернстайн. – М. : Просвещение, 2008. – 272 с.
2. *Бурдые П.* Социальное пространство и генезис “классов” / П. Бурдые // Вопросы социологии. – Т. I. – № 1. – 1992. – С. 17–36.
3. *Бурдые П.* Университетская докса и творчество: против схоластических делений / П. Бурдые ; [Пер. с фр. Н. А. Шматко] // Socio-Logos'96. Альманах российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М. : Socio-Logos, 1996. – С. 8–31.
4. *Воропай Т. С.* В поисках себя. Идентичность и дискурс / Т. С. Воропай. – Харьков : ХДПУ, 1999. – 418 с.
5. *Громкова М. Т.* Синергия духовного и материального в условиях глобализации / М. Т. Громкова // Глобализация: синергетический подход. : Режим доступа к сайту : <http://spkurdyumov.narod.ru/D17Gromkova.htm>.
6. *Дмитриева О. В.* Социализация личности студента в образовательном пространстве вуза : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. В. Дмитриева. – Оренбург, 2004. – 173 с.
7. *Дудина В. И.* Экспертные культуры и скрытая учебная программа в высшем образовании / В. И. Дудина // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2002. – №2. – Т. 8. – С. 93–109.
8. *Иллич И.* Освобождение от школ. Пропорциональность и современный мир (Deschooling Society, 1971) / И. Иллич. – М. : Просвещение, 2006. – 160 с.
9. *Мануйлов Ю. С.* Соотношение понятий пространство и среда в контексте управленческой практики / Ю. С. Мануйлов // “Топологические” понятия в образовании” : материалы Интернет-конференции (размещено 27.01.2010). – Режим доступа к сайту : <http://www.openclass.ru/stories/90071>.
10. *Осипов А. М.* Социология образования в России: проблемы и перспективы / А. М. Осипов, В. В. Тумалев // Социс. – 2004. – № 7. – С. 120–127.
11. *Попов А. А.* Образовательное пространство: социология и технология конструирования / А. А. Попов // Материалы участников ММК [Электронная версия]. – Режим доступа к сайту : <http://www.fondgp.ru/lib/mmk/50>.

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2012

Прийнята до друку 16.06.2012

EDUCATIONAL SPACE OF HIGHER SCHOOL: FEATURES OF ORGANIZATION FROM POSITION OF SOCIOLOGY

I. Nechitaylo

*Kharkiv humanitarian university "National Ukrainian Academy",
Lermontov Str., 27, Kharkiv, Ukraine, 61000,
nechit@ukr.net*

The article is devoted to the problem of organization of educational space in modern higher school. The aim of forming of integral vision of this space is pursued through the sociological point of view about what it must be to the results of educational process did not conflict with expectations and necessities of individual and society. Thus sociological vision of educational space of higher school opens up through illumination of processes of socialization and identification that flow in this space. The author is convinced that necessary complication of educational space can be carried out by means of realization of the special educational curriculums that are the "center of attraction" of educational space.

Key words: educational space, social interaction, social space.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ: ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ С ПОЗИЦИИ СОЦИОЛОГИИ

И. С. Нечитайло

*Харьковский гуманитарный университет "Народная украинская академия",
ул. Лермонтовская, 27, г. Харьков, Украина, 61000,
nechit@ukr.net*

Статья посвящена проблеме организации образовательного пространства современного высшего учебного заведения. Преследуется цель формирования целостного видения этого пространства сквозь призму социологических представлений относительно того, каким оно должно быть, чтобы результаты образовательного процесса не расходились с ожиданиями и потребностями индивида и общества. При этом социологическое видение образовательного пространства высшего учебного заведения раскрывается сквозь освещение процессов социализации и идентификации, которые в нем протекают. Автор убежден, что необходимое усложнение и расширение образовательного пространства может быть осуществлено с помощью реализации специальных образовательных программ, которые являются "центром притяжения", ядром образовательного пространства высшего учебного заведения.

Ключевые слова: образовательное пространство, социальное взаимодействие, социальное пространство.